

**AZERBAIJAN HALK CUMHURİYETİ'NİN OCAK 1920'DE
TANINMASINDAN SONRA İNGİLTERE'NİN AZERBAIJAN'DA
TÜRK MİLLİYETÇİLİĞİNE DAİR ENDİŞELERİ**

Yasin COŞKUN*

ÖZET

Azerbaycan Milli Şurası tarafından 28 Mayıs 1918 tarihinde Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin kuruluşu ilan edilmiştir. Kafkas İslam Ordusu'nun yardımıyla Eylül 1918'de Bakü, Bolşeviklerden alınmış ve Azerbaycan'ın başkenti Gence'den Bakü'ye taşınmıştır. İngilizler, önemli petrol kaynakları bulunan Azerbaycan'ın Türk milliyetçiliği çerçevesinde Osmanlı Devleti ile yakın ilişki kurması ihtimalinden rahatsızlık duymuşlardır. Mondros Mütarekesi'nin ardından Bakü, İngiliz kuvvetleri tarafından işgal edilmiştir. Böylece İngilizler Azerbaycan'da Türk milliyetçiliğine yönelik faaliyetleri kontrol altına alma imkânı elde etmişlerdir. Ancak 1919 yılının ortalarında İngiliz birlikleri Bakü'den ayrılmışlardır. Ülkedeki kontrolünü kaybeden İngilizler, Azerbaycan yönetiminin Türk milliyetçileri ile yakın ilişki içine girme ihtimalinden dolayı tedirgin olmuşlardır. Bu tedirginlik özellikle Azerbaycan'ın Ocak 1920'de Paris Barış Konferansı'nda *de facto* olarak tanınmasından sonra iyice artmıştır. İngilizler, artık uluslararası arenada tanınırlığı olan Azerbaycan'ın hem Osmanlı yönetimiyle hem de Anadolu'da başlayan milli hareketle bağlantı kurmasının önüne geçmeye çalışmıştır. Bu amacı gerçekleştirebilmek için Azerbaycan yönetiminin faaliyetleri yakından izlenmiştir. Özellikle Halil ve

* Dr. Öğr. Üyesi, Siirt Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, tarihli@gmail.com

Nuri Paşalar gibi Enver Paşa'ya yakın isimlerin Azerbaycan yönetimiyle işbirliği içinde bulunduğu dair iddialar İngiliz yönetimini harekete geçirmiştir. Hem Bakü'deki Azerbaycan hükümeti hem de Azerbaycan'ın İstanbul'da bulunan elçisi bu konuda uyarılmıştır. Bahsi geçen kişilerin ya tutuklanması ya da ülke dışına çıkarılması istenmiştir. Yine, İstanbul'da bulunan Azerbaycan temsilcileri ile milli mücadeleye yakın bir isim olan Erkân-ı Harbiye-i Umumîye Reisi Cevat Paşa'nın iki ülke arasında bir gizli anlaşma yapmak için görüşmeler yaptığı iddiası İngilizlerce gündeme getirilmiştir. İngilizler, Azerbaycan hükümeti üzerinde baskı kurarak milliyetçilerle herhangi bir gizli anlaşma yapılmadığına dair resmi bir açıklama yapılmasını istemiştir. Azerbaycan hükümeti de İngilizlerin tepkisini yatıştırmak için bu yönde resmi bir açıklama yapmak zorunda kalmıştır. Bakü'de bulunan İngiliz temsilcisi ise özellikle Azerbaycan ordusunda etkinliği bulunan eski Osmanlı askerlerinin görevlerinden uzaklaştırılması için yapılması gerekenlere yoğunlaşmıştır. İngiliz temsilci, Türk milliyetçilerinin Azerbaycan'daki etkisini kırmak için Azerbaycan ordusunun başta silah, cephane ve askeri eğitimler olmak üzere birçok yönden İngiliz hükümeti tarafından desteklenmesinin önemli olduğunu vurgulamıştır. Bahsi geçen tüm bu konular yapılan bu çalışmada arşiv belgeleri ışığında incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan Halk Cumhuriyeti, İngiltere, Turancılık, Nuri Paşa, Halil Paşa

BRITISH CONCERNS ABOUT TURKISH NATIONALISM IN AZERBAIJAN AFTER THE RECOGNITION OF AZERBAIJAN PEOPLE'S REPUBLIC IN JANUARY 1920

ABSTRACT

The Azerbaijani National Council declared the establishment of the Azerbaijan People's Republic on May 28, 1918. With the help of the Islamic Army of the Caucasus, Baku was taken from the Bolsheviks in September 1918 and the capital of Azerbaijan moved to Baku from

Ganja. The British was disturbed by the possibility of Azerbaijan, which has significant oil reserves, to establish close relations with the Ottoman State within the framework of Turkish nationalism. Following the Armistice of Mudros, Baku was occupied by the British forces. Thus, the British had the opportunity to take control of Turkish nationalism activities in Azerbaijan. But in the mid-1919, the British troops left Baku. The British, who lost control of the country, was troubled by the possibility of the Azerbaijani government being in close contact with Turkish nationalists. This disturbance increased especially after the *de facto* recognition of Azerbaijan's independence in the Paris Peace Conference in January 1920. The British tried to prevent Azerbaijan, which was internationally recognized, from being in close relationship with the Ottoman government and the national movement that started in Anatolia. The activities of the Azerbaijani government was carefully monitored for this purpose. In particular, the allegations that the names close to Enver Pasha, such as Halil and Nuri Pashas, cooperated with the Azerbaijani government caused the reaction of the British government. Both the Azerbaijani government in Baku and the ambassador of Azerbaijan in Istanbul were warned. The British wanted these people to be arrested or taken out of the country. The British argued that the Azerbaijani representatives in Istanbul and the Ottoman chief of the general staff, Cevat Pasha, who was close to the national movement, negotiated a secret agreement between the two countries. The British pressured the Azerbaijani government and demanded an official statement that no secret agreement was reached with the nationalists. The Azerbaijani government had to make an official statement in order to appease the British reaction. The British representative in Baku concentrated on what needs to be done in order to get the former Ottoman soldiers, which were active in Azerbaijan's army, out of their posts. The British representative stressed that it was important for the Azerbaijani army to be supported by the British government in many ways, mainly weapons, ammunition and military trainers, in order to break the influence of Turkish

nationalists in Azerbaijan. All of these issues that have been covered in this study have been examined in the light of archive documents.

Keywords: the Azerbaijan People's Republic, Britain, Pan-turanizm Nuri Pasha, Halil Pasha

Giriş

Çarlık Rusya'sının 1917'de yıkılmasının ardından Güney Kafkasya'da Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan arasında Nisan 1918'de Transkafkasya (Mavera-i Kafkas) Demokratik Federatif Cumhuriyeti kurulmuştur. Ancak bu birliktelik kısa süre içinde dağılmış¹ ve Azerbaycan Milli Şurası, 28 Mayıs 1918 tarihinde Azerbaycan'ın bağımsızlığını ilan etmiştir². Daha sonra Nuri Paşa komutasındaki Kafkas İslam Ordusu'nun yardımıyla Bakü, Bolşeviklerden alınarak³ Azerbaycan'ın başkenti olmuştur. Osmanlı Devleti ile Azerbaycan arasındaki iyi ilişki ve Osmanlı kuvvetlerinin önemli petrol kaynaklarının bulunduğu Bakü'de olması İngiltere'yi rahatsız etmiştir. Özellikle iki ülkenin Türk milliyetçiliği şemsiyesi altında bağlarını daha da kuvvetli hâle getirme ihtimali İngiltere'yi endişelendiren en önemli konu olmuştur. Aslında İngiltere, Kafkas bölgesine etki etmesinden çekindiği Türkçülük hareketlerini yakından takip etmiştir. 1917 yılında İngiliz Dışişleri Orta Doğu Masası'nda çalışan Arnold Joseph Toynbee tarafından Pan-Turanist faaliyetler üzerine rapor hazırlanmıştır⁴. Bu raporda Turan birliği çerçevesinde bütün Türklerin Osmanlı yönetimi altında birleşmesinin İngiliz çıkarlarına vereceği zarar incelenmiştir⁵. Yine aynı şekilde 1919 yılında Lord Curzon tarafından hazırlanan "Transkafkasya Raporu"nda da "Azerbaycan'da Türklere (Türkiye Türklerine) yönelik sempati duyulduğuna dikkat çekilmiştir⁶.

¹ Musa Qasimly, "Azerbaijan Democratic Republic", **Visions of Azerbaijan**, summer, 2006, volume: 1.2, s. 44-45.

² Mehman A. Damirli, "Azerbaycan Halk Cumhuriyeti (1918-1920)", **Türkler**, (ed. Hasan Celal Güzel vd.), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 231.

³ Elnur Hasan Mikail, "Atatürk Dönemi Türkiye-Azerbaycan İlişkileri (1918-1923)", **II. Uluslararası Kafkasya Tarih Sempozyumu**, 2008, s. 253.

⁴ Bkz. Kaya Tuncer Çağlayan, "Arnold Toynbee'nin Pan-Turanizm Raporu", **SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Dergisi**, Prof. Dr. Bayram KODAMAN Özel Armağan Sayısı, 2010, ss. 185-211.

⁵ Çağlayan, "Arnold Toynbee", s. 185.

⁶ Gökhan Bolat, "İngiltere Dışişleri Bakanlığı Tarafından İngiliz Hükümetine Sunulan Gizli Bir Rapora Göre I. Dünya Savaşı Sonrasında Transkafkasya ve Kafkas Cumhuriyetlerinin Genel Durumu", **History Studies**, Ortadoğu Özel Sayısı, 2010, s. 50, 63.

Kafkas İslam Ordusu'nun Azerbaycan'ı kontrolü altına almasıyla artan İngilizlerin kaygısı 30 Ekim 1918 tarihinde imzalanan Mondros Mütarekesi ile bir nebze yatışmıştır. Osmanlı ordusunun bölgeyi terk etmesinin ardından General William Thomson komutasındaki İngiliz kuvvetleri Bakü'yü işgal etmiştir. Ancak İngilizler bölgede uzun süre kalmamış, 1919 yılı Haziran'ında Bakü'den ayrılmışlardır. Daha sonra Paris Barış Konferansı'nda bulunan Ali Merdan Bey Topçubaşov başkanlığındaki⁷ Azerbaycan heyetinin yoğun çabalarının bir sonucu olarak,⁸ İngilizlerin getirdiği teklifle Paris Barış Konferansı'nda Azerbaycan'ın bağımsızlığı Ocak 1920 tarihinde *de facto* olarak tanınmıştır.

Bu çalışma Ocak 1920'de bağımsızlığı tanınan Azerbaycan'daki Türk milliyetçiliği faaliyetlerine yönelik İngiliz politikasını incelemektedir. 1919 yılında bölgeden çekilmelerine rağmen İngilizler, Azerbaycan'daki Türkçülük faaliyetlerini yakından takip etmişlerdir. Özellikle Osmanlı ordusu bölgeden çekilmeden önce Enver Paşa'nın 5. Kafkas Fırkası'na Bakü'de kalması ve gerekirse Azerbaycan uyuşuna girilmesi emrini vermesi İngilizleri endişelendiren önemli bir husus olmuştur⁹. İngilizler Halil Paşa, Nuri Paşa ve Küçük Talat (Muşkara)'ın Azerbaycan'da bulunmalarından rahatsızlık duyduklarını Azerbaycan hükümetine iletmışlerdir. Azerbaycan'daki siyasi partilerin Türk milliyetçileri ile işbirliği yaptıklarına dair kendilerine ulaşan raporlar da İngilizlerin tepkisini çekmiştir. Hatta Azerbaycan yönetimine gözdağı verilerek İngilizlerin *de facto* olarak Azerbaycan'ı tanımalarının ardından ortaya çıkan bu durumun hoş karşılanmadığı vurgulanmıştır. Adı geçen kişilerin tutuklanması veya ülke dışına çıkarılması istenmiştir. Ayrıca Azerbaycan yönetiminden Türk milliyetçileriyle herhangi bir münasebet içinde olmadıklarına dair açıklama yapmaları da talep edilmiştir.

⁷ Mehdi Genceli, "Alimerdan Bey Topçubaşov", **İRS Miras**, No: 7, 2013, s. 15.

⁸ Vasif Gafarov, "The Azerbaijani Delegation to the Paris Peace Conference", **Visions of Azerbaijan**, July-August, 2012, s. 44-45.

⁹ Kaya Tuncer Çağlayan, "Birinci Dünya Savaşı Sonunda Enver Paşa'nın Kafkasya'da Planlarına Dair İngiltere'nin Kaygıları", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, Cilt: XIV, Sayı: 41, Temmuz 1998, ss. 515-516.

Azerbaycan hükümetinin hem İstanbul yönetimiyle hem de Mustafa Kemal önderliğinde başlayan Anadolu'daki milli hareketle yakın bir ilişki içinde olması da İngilizlerce önlenmeye çalışılmıştır. 1920 yılının Şubat ayında İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiserliği'nin dile getirdiği bir iddia, İngiliz yönetimini endişelendirmiştir. Bu iddiaya göre, eski Erkân-ı Harbiye-i Umumîye Reisi Cevat Paşa, Anadolu'daki milli hareketi temsilen Azerbaycan ile karşılıklı yardımlaşma anlaşması için gizli görüşme gerçekleştirmiş ve bir anlaşma metni taslağı hazırlanmıştır¹⁰. Azerbaycan yönetimi ise Türk milliyetçileriyle herhangi bir gizli anlaşma yapıldığı iddiasını reddetmiştir.

Bölgedeki İngiliz görevlilerce Azerbaycan'daki Türk etkisini kırabilmek için Azerbaycan'a askeri malzeme yardımı yapılması teklifinde bulunmuş ve Azerbaycan hükümetinde çalışan tüm Türklerin bulunduğu görevlerden uzaklaştırılmaları tavsiye edilmiştir. Ocak 1920'de bağımsızlığı tanınan Azerbaycan'ın yaklaşık dört ay sonra Nisan 1920'de Kızıl Ordu'nun işgaline uğradığı¹¹ göz önüne alındığında Bolşevik tehlikesi Azerbaycan için önemli bir meseleydi. Buna rağmen İngilizler Azerbaycan'da Türk milliyetçiliğini de önemli bir "tehlike" olarak görmüş ve bu yöndeki faaliyetleri dikkatle izlemişlerdir. Tüm bu bilgiler ışığında bu çalışma Azerbaycan'ın bağımsızlığının tanınmasının ardından Azerbaycan'da Türk milliyetçiliğine yönelik İngiltere'nin yaklaşımını arşiv belgeleri ışığında ele almaktadır.

İngiltere'nin Azerbaycan'da Bulunan Paşalardan Duyduğu Rahatsızlık

Paris Barış Konferansı'nın son günlerinde İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Curzon'un teklifiyle Paris'teki Yüksek Konsey tarafından 12

¹⁰ British Library: Asian and African Studies, India Office Records (IOR): P 1224/1920, "Trans-Caucasia: particulars of alleged Military Convention between Turkey and Azerbaijan", telegram from Admiral de Robeck (Istanbul) to Foreign Office (London), 10 February 1920.

¹¹ "95 Yıllık Cumhuriyet Azerbaycan", **Diploatlas**, Sayı: 19, Mayıs 2013, s. 9.

Ocak 1920’de Azerbaycan’ın bağımsızlığı *de facto* olarak tanınmıştır¹². Bu tarihten sonra bağımsız Azerbaycan’da Bolşeviklerin yanı sıra Türk milliyetçilerinin faaliyetleri de İngiltere tarafından dikkatle takip edilmiştir. Anadolu’da Mustafa Kemal liderliğindeki hareketin git-tikçe güç kazandığı göz önüne alındığında İngilizler, önemli petrol rezervleri bulunan bu ülkeyi Türk milliyetçiliği etkisinden uzak tutmak istemişlerdir. Hatta denilebilir ki Bolşeviklere karşı savaşan Rus General Anton Denikin’in mağlup olması ve Rusya’yı terk etmesinden¹³ sonra Kafkaslarda iyice artan Bolşevik tehlikesine rağmen İngilizler, Azerbaycan’daki Türk milliyetçiliğini hâlâ önemli bir “tehlike” olarak görmüşler ve gelişmeleri yakından takip etmişlerdir.

Özellikle, Kafkas İslam Ordusu komutanı olan ve Bakü’yü Bolşeviklerden alan Nuri Paşa’nın Azerbaycan’da oluşturduğu etkiden rahatsızlık duymuşlardır. Nuri Paşa’nın yanı sıra Halil Paşa ve Küçük Talat (Muşkara)’ın da Azerbaycan’daki varlıklarından dolayı huzursuz olmuşlardır. Nitekim İngiliz Dışişleri Bakanlığı tarafından İngiltere’nin Tiflis’te bulunan Transkafkasya Komiseri Mr. Oliver Wardrop’a gönderilen telgraf İngilizlerin bu konuya yaklaşımını gözler önüne sermektedir. Buna göre İngilizler kendilerine ulaşan bir takım raporlar çerçevesinde Azerbaycan’da bulunan bu üç paşanın ülkede etkili bir parti olan Musavat Partisi ile iş birliği içinde bulunarak “entrikalar” çevirdiğine dair şüphe içinde olmuşlardır. Hatta bu şüphe İngiliz yönetiminde ciddi bir rahatsızlık uyandırmıştır. Bu nedenle de İngiliz dışişleri, Tiflis’te bulunan İngiliz Yüksek Komiseri Mr. Wardrop’dan bu konu hakkında Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Başbakanı Nasib Yusifbeyli’yi uyarması istenmiştir¹⁴.

¹² Dursun Ali Akbulut, “Paris Barış Konferansı Yolunda Azerbaycan Cumhuriyeti”, **VAKANÜVİS-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi**, Cilt: 2, Kafkasya Özel Sayısı, Kasım 2017, s. 30.

¹³ Anton Denikin, **The Career of a Tsarist Officer: Memoirs, 1872-1916**, (Çev. Margaret Patoski), University of Minnesota Press, Minneapolis, 1975, s. xviii.

¹⁴ IOR: P 820/1920, “Trans-Caucasia: intrigues of Azerbaijan with Turkish Nationalists”, telegram from Foreign Office (FO) to Mr. Wardrop (Tbilisi), 29 January 1920.

Bu uyarma aslında bir gözdağı niteliği taşımaktadır. 12 Ocak'ta İngilizlerin desteğiyle Azerbaycan *de facto* olarak tanınmışken Türk milliyetçileri ile işbirliği yapıldığına dair raporların gelmesi İngilizler tarafından istenmeyen bir gelişme olarak tanımlanmıştır. Ayrıca bu durumun Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'ne duyulan güven üzerinde olumsuz etki oluşturabileceğinin Wardrop tarafından Azerbaycan makamlarına bildirilmesi istenmiştir. Böylece Azerbaycan'ın bağımsızlığı lehinde bir tutum alan İngiliz yönetiminin, Türk milliyetçilerinin Azerbaycan'da faaliyetlerine devam etmesi halinde, bu tutumlarını gözden geçirebileceği dolaylı olarak Azerbaycan hükümetine iletilmek istenmiştir.

Aslında bağımsızlığının tanınmasına rağmen Azerbaycan'da Türk milliyetçilerinin hâlâ aktif olduğuna dair haberlerin gelmesi İngiliz yönetiminde bir hayal kırıklığına neden olmuştur. Çünkü İngilizler, Azerbaycan'ın bağımsızlığının tanınmasının ardından Azerbaycan'daki Türk milliyetçiliği etkisinin azalacağını düşünmüştür¹⁵. Nitekim İngiltere'nin Kafkasya'daki Yüksek Komiserliği'nin Bakü'deki temsilcisi olan Albay Claude Bayfield Stokes¹⁶, Aralık 1919'da gönderdiği raporda Azerbaycan'da Türk milliyetçilerinin etkisine dikkat çekmiş ve bu ülkeye bağımsızlığı verilmeden bu milliyetçilerin etkisinin ortadan kaldırılmasının çok zor olduğunu belirtmiştir. Buna göre bağımsızlığı tanınan Azerbaycan'ın İngilizlere olan güveni artacak ve Türk milliyetçileri ile yakın ilişki içine girmektense İngiltere ile ilişkilerini geliştirmeye çalışacaktır. Stokes, Azerbaycan'daki "Türk yanlısı" politikanın aslında "Enver yanlısı" politika demek olduğunu belirtmiştir¹⁷. İngilizlerin Azerbaycan'ın bağımsızlığının tanınması için öncülük etmesine rağmen Enver Paşa'ya yakın kişilerin hâlâ bu ülkede bulun-

¹⁵ Georges Mamoulia-Ramiz Abutalibov, "The History of the Recognition of Azerbaijan's *de facto* State Independence at the Paris Peace Conference", **İRS History**, 4 (27), 2016, s. 29-30.

¹⁶ Mamoulia-Ramiz, a.g.m., s. 31.

¹⁷ IOR: P 1023/1920, "Situation in Daghestan", telegram from Mr. Wardrop (Tbilisi) to Foreign Office (London), 27 December 1920.

ması ve bu kişilerin Azerbaycan hükümeti ile “entrikalar” çevirdiklerine dair raporların gelmesi İngiltere için kabul edilemez bir durum olmuştur.

İngiliz dışişlerinden Tiflis’te bulunan Wardrop’a verilen direktifte Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Başbakanı ile görüşmesinde Halil Paşa, Nuri Paşa ve Küçük Talat’ın ya tutuklanması ya da Azerbaycan topraklarından çıkarılmaları talebinde bulunması istenmiştir¹⁸. Aynı zamanda hem Azerbaycan hükümetinin hem de İstanbul’da bulunan Azerbaycan elçisi Yusuf Bey Vezirov’un¹⁹ açıklama yaparak Türk milliyetçileri ile Azerbaycan hükümetinin gizli anlaşma yaptığına dair ortaya atılan söylentileri yalanlaması da İngiliz yönetiminin talepleri arasında yer almıştır²⁰.

İngiliz Yüksek Komiseri Wardrop, Azerbaycan’daki Türk milliyetçiliği ile ilgili faaliyetleri yakından gözlemlemeye çalışmıştır. Bu amaçla çeşitli kaynaklardan bilgi almıştır. Tiflis’e ziyarette bulunan Ermenistan Başbakanı ile yapmış olduğu görüşmede de bu konu gündeme gelmiştir. Ermenistan Başbakanı Aleksandr Hatisyan yapmış olduğu değerlendirilmede kısa bir süre önce Azerbaycan Dışişleri Bakanı ile görüştüğünü ve bu görüşmede Azerbaycan hükümetinin samimi bir şekilde Türk milliyetçilerini ve Bolşevikleri ülke yönetiminden uzak tutmak istediğine dair kendisinde bir izlenim oluştuğunu belirtmiştir²¹.

Aslında Azerbaycan yönetiminin İngilizlerle aralarının bozulmasını istememesi, iddia edildiği gibi Türk milliyetçileriyle iş birliği içinde olmasını zaten engelleyen bir husus olmuştur. Osmanlı Devleti’nin Mondros Mütarekesi’ni imzalamasının ardından İngilizler, Kasım

¹⁸ IOR: P 820/1920, telegram from Foreign Office (FO) to Mr. Wardrop (Tbilisi), 29 January 1920.

¹⁹ Ramin Sadıgov, “Azerbaycan Cumhuriyeti’nin İlk İstanbul Sefiri Yusuf Vezir Çemenzeminli’nin Fransa’daki Muhaceret Yılları”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 33 Sayı: 56, 2014, s. 392.

²⁰ IOR: P 820/1920, a.g.b. (adı geçen belge), 29 January 1920.

²¹ IOR: P 820/1920, telegram from Mr. Wardrop (Tbilisi) to Foreign Office (London), 22 January 1920.

1918 tarihinde Bakü'yü işgal etmişlerdir. Bununla birlikte ülkenin yönetimi Azerbaycan hükümetinde kalmaya devam etmiştir. İngiltere bu devleti resmen tanımasa da *de facto* olarak Azerbaycan hükümetiyle ilişkisini sürdürmüştür. İngiliz General Thomson da Azerbaycan hükümetiyle yakın bir ilişki içinde olmuş ve Karabağ sorununda Azerbaycan'ı desteklemiştir²². Hatta İngilizlerle olan bu iyi ilişki nedeniyle Azerbaycan, İngiliz kuvvetlerinin Bakü'den ayrılmasını istememiştir. Rus Gönüllü Ordu adına Bolşeviklere karşı savaşan generallerden Anton Denikin'in 1919 yılında Kafkasya bölgesine yönelik saldırgan bir politika izlemesi²³, Azerbaycan'ın İngiliz kuvvetlerinin bölgede kalmasını istemesinde önemli rol oynamıştır. Paris Barış Konferansı'nda bulunan Azerbaycan heyetinin başkanı Topçubaşov, İngiliz diplomat James Simpson'la görüşmesinde bölgedeki İngiliz kuvvetleri ile Azerbaycan hükümeti arasındaki iyi ilişkiye dikkat çekmiş ve İngilizlerin Bakü dâhil Kafkasya bölgesinden çekilme planlarından dolayı üzüntü duyduğunu ifade etmiştir²⁴. Ayrıca İngilizler Azerbaycan'ın *de facto* olarak tanınmasına öncülük etmişlerdir. Durum böyleyken Azerbaycan'dan İngilizleri karşısına alacak bir hamlede bulunmasını beklemek zaten anlamsız olmaktadır. Öte yandan Azerbaycan'ın İngilizlerle olan bu iyi ilişkisi Bakü'de bulunan Halil Paşa'yı rahatsız etmiştir. Halil Paşa, Azerbaycan hükümetinin İngilizlere olan yaklaşımını fazla itaatkâr bulmuştur²⁵.

Yüksek Komiser Wardrop, Ocak 1920'de Bakü'ye yapmış olduğu ziyarette Azerbaycan'daki durumu yakından gözleme fırsatı elde etmiştir. Buna göre Bakü'de İngiliz karşıtı bir atmosfer hâkim değildir. İngilizlerin Azerbaycan'ın Paris Barış Konferansı'nda *de facto* olarak

²² Musa Qasimly, "Britain's Azerbaijan Policy (November 1917-September 1918)", **Visions of Azerbaijan**, spring, 2006, vol. 1.1, s. 42-43.

²³ Mehmet Okur, "Bolşevik İhtilali Sonrası İngiltere'nin Rusya ve Kafkasya Politikası", **VAKANÜVİS-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi**, Cilt:2, Kafkasya Özel Sayısı, s. 405-406.

²⁴ FO: 608/84/10, "Minute of Conversation with Mr. Topchubashov", telegram from the British Delegation (Paris) to Foreign Office, 1 July 1919.

²⁵ Hilmi Bayraktar, **Türkiye-Azerbaycan İlişkileri (1918-1920)**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1994, s. 128.

tanınmasında oynadığı rol, Bakü'de İngilizlere karşı olumlu bir havanın oluşmasını sağlamıştır. Wardrop, Bakü gezisinde Bolşevik yanlıları hariç herkes tarafından iyi bir şekilde karşılanmıştır. Wardrop, Londra'ya göndermiş olduğu telgrafta gezisi ile ilgili değerlendirmelerde bulunmuştur. Bu değerlendirmelerde İngiliz dışişlerinin Azerbaycan'dan çıkarılmasını istediği kişiler arasında yer alan Nuri Paşa ile ilgili yorumlar da vardır. Wardrop, Nuri Paşa'nın İngiliz hükümetine karşı ılımlı bir yaklaşıma sahip olduğunu belirtmiştir. Wardrop, Bakü'de karşılaşmış olduğu bu tabloyu göz önüne alarak yapmış olduğu değerlendirmesinde; Osmanlı ile yapılacak barış anlaşmasının çok ağır şartlar içermemesi halinde İngilizlerin Kafkasya bölgesindeki Müslümanlarla ilişkide herhangi bir sıkıntı yaşamayacağı öngörüsünde bulunmuştur²⁶.

İngilizlerin Kafkasya bölgesindeki Yüksek Komiserliği'nin Azerbaycan'daki Türk milliyetçiliğine yönelik faaliyetleri yakından izlemesinin yanı sıra İstanbul'daki Yüksek Komiserliği de gelişmeleri takip etmiştir. Nitekim Azerbaycan'ın İstanbul'daki elçisi Yusuf Bey Vezirov, 22 Ocak tarihinde İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiserliği'ne Azerbaycan'ın tanınmasından dolayı duyduğu memnuniyeti bildirmek için yapmış olduğu ziyarette Türk milliyetçileri konusunda uyarılmıştır. Vezirov'a bu görüşmede İngiltere'nin yanı sıra İstanbul'da bulunan diğer itilaf devletleri temsilcilerinin de Azerbaycan'da bulunan ve sığınma talep eden Türk milliyetçisi şahısların bir an önce tutuklanmasını istedikleri bildirilmiştir. Ayrıca Azerbaycan'da bulunan Türk subayların faaliyetlerine bir an önce son verilmesi gerektiği de belirtilmiştir. Vezirov vermiş olduğu cevapta Azerbaycan'da bu tür şahısların bulunduğu iddialarını kabul etmemiştir. Ancak bu konu hakkında kendi hükümetini bilgilendireceğini de İngiliz yetkililere bildirmiştir²⁷.

²⁶ IOR: P 820/1920, telegram from Mr. Wardrop (Tbilisi) to Foreign Office (London), 28 January 1920.

²⁷ IOR: P 820/1920, telegram from the British High Commission (Istanbul) to Foreign Office (London), 25 January 1920.

Azerbaycan'daki Türkiye Türklerinin Etkisini Kırmaya Yönelik Faaliyetler

İngilizler, Azerbaycan'daki Türk milliyetçiliği etkisini kırabilmek için birçok yöntem düşünmüşlerdir. Azerbaycan'da halk arasında itibar sahibi olan Türk paşaların Azerbaycan'dan uzaklaştırılmaları bunlardan birisidir. Bunun yanı sıra başka yöntemler de gündeme gelmiştir. Özellikle İngiltere'nin Kafkasya'daki Yüksek Komiserliği'nin Bakü'deki temsilcisi Albay Stokes bu konuda birtakım fikirler üreterek Londra'yı bilgilendirmiştir. Albay Stokes, 1920 yılının başından itibaren göndermiş olduğu raporlarda Azerbaycan'da Türkiye Türklerinin etkisini ve bunun yanında Bolşevik tehlikesini kırabilmek için İngiliz hükümetinin, Azerbaycan hükümetine destek vermesi gerektiğinin altını çizmiştir²⁸.

Özellikle Türk subayların Azerbaycan'da etkili olması Albay Stokes'i ilk olarak bu alanda tedbir aramaya itmiştir. Buna göre İngiliz yönetimi Azerbaycan'a silah yardımıyla bulunmalı ayrıca 6 bin kişiye yetecek askeri malzeme, üniforma ve bot satışı yapılmalıdır. Bu şekilde Türk milliyetçilerinin Azerbaycan ordusu içindeki etkisinin kırılması planlanmıştır. Stokes'in düşüncesine göre bu adım, Azerbaycan hükümeti için çalışan ve ülke dışından gelen tüm Türklerin buldukları görevlerden uzaklaştırılmaları için zemin oluşturacaktır.

Azerbaycan ordusu içindeki Türk subayların etkisinin kırılmasının ardından ikinci aşamaya geçilecektir. Bu da Azerbaycan'ın ordusu için Türk yerine İngiliz eğitimcileri kabul etmesidir. Böylece Azerbaycan'da Türk milliyetçiliğinin etkisi yok edilirken İngilizlerin Azerbaycan üzerindeki kontrolü artacaktır. Bu durum da İngilizlerin Azerbaycan'da imtiyazlar kazanmasını sağlayacaktır. Stokes'in belirttiğine göre Azerbaycan'a silah, cephane ve 5-6 ay gibi bir süre boyunca 20 bin sterlin para desteği sağlanması durumunda Azerbaycan hükümeti İn-

²⁸ IOR: P 865/1920, "Caucasia: prospects of formation of a South Eastern Confederacy", telegram from Mr. Wardrop (Tbilisi) to Foreign Office (London), 8 January 1920.

gilizler tarafından istenildiği şekilde Türkleri ve Bolşevikleri devletteki görevlerinden uzaklaştırmaya hazırdır. Bunun yanı sıra Azerbaycan'ın İngilizlere büyük miktarlarda yün vereceği ve İngilizlerin isteyeceği başka tavizleri de yerine getireceği Stokes tarafından Londra'ya rapor edilmiştir²⁹.

Azerbaycan hükümetine yapılacak bu yardım fikri bir bakıma Azerbaycan'da bulunan üç paşanın bu ülkeden uzaklaştırılmasını kolaylaştıracak bir etken olarak görülmüştür. İngiliz Yüksek Komiseri Wardrop, Londra'dan üç paşanın durumu ile ilgili direktif aldıktan sonra bu konuyu Bakü'de bulunan Albay Stokes'e iletmiştir. Albay Stokes de Azerbaycan hükümeti ile bu konu hakkında görüşmüştür³⁰. Azerbaycan hükümeti, iddia edildiği gibi ülkelerindeki Türklerle herhangi bir gizli işbirliği içinde olmadıklarını ifade etmiştir. Hatta bu konu hakkında açıklama yayımlayabileceklerini söylemişlerdir. Üç paşanın Azerbaycan'dan çıkarılması hususu hakkında yapmış olduğu değerlendirmede ise Stokes bu durumun Azerbaycan'ın hâlihazırdaki vaziyeti göz önüne alındığında tehlike arz edeceğini savunmuştur. Stokes'e göre yalnızca paşaların değil tüm Türk subay ve memurların görevden uzaklaştırılmaları Azerbaycan'daki hükümeti zor durumda bırakabilirdi. Bu nedenle Stokes, kendisinin daha önce belirttiği gibi Azerbaycan'da önemli pozisyonlarda bulunan Türkleri ülke dışına çıkarmadan önce bu ülkenin silah ve cephane yönünden desteklenmesi gerektiğinin altını çizmiştir.

Stokes, Bakü'de İttihad Partisi temsilcileri ile de görüşmüştür. Stokes'e yapılan açıklamada İttihad Partisi'nin Azerbaycan'daki Türklerin sınır dışı edilmesine karşı durmayacağı ancak partinin üst yönetimiyle olan yakın ilişkisi nedeniyle Nuri Paşa ile alakalı bir takım zorlukların çıkabileceği belirtilmiştir. Genel olarak değerlendirildiğinde

²⁹ IOR: P 865/1920, a.g.b., 8 January 1920.

³⁰ IOR: P 1040/1920, "Caucasia: evacuation of Batoum and assistance to Daghestan", telegram from Mr. Wardrop (Tbilisi) to Foreign Office (London), 5 February 1920.

İngilizler, Azerbaycan'da etkin konumda olan Türkleri saf dışı bırakmadan önce bu ülkenin özellikle ordusunun desteklenip güçlendirilmesini gerekli görmüşlerdir.

Azerbaycan'ın Osmanlı Hükümeti ile Gizli Bir Anlaşma Yaptığına Dair İddialar

Azerbaycan hükümeti ne ülkelerindeki Türklerle ne de Türkiye ile herhangi bir işbirliği içinde olmadığını dile getirirse de İstanbul'da bulunan İngiliz Yüksek Komiseri John de Robeck³¹, Osmanlı ve Azerbaycan hükümetleri arasında yapıldığı iddia edilen gizli bir anlaşma metninin varlığından bahsetmiştir³². Yüksek Komiser Robeck, 10 Şubat 1920 tarihinde Londra'ya göndermiş olduğu telgrafta çok gizli bir kaynaktan Azerbaycan ile Osmanlı Devleti arasında mutabakata varıldığı iddia edilen siyasi ve askeri anlaşmanın kopyasının kendisine ulaştığını bildirmiştir. Buna göre bu anlaşmaya son şekli eski Erkân-ı Harbiye-i Umumîye Reisi Cevat Paşa ile Azerbaycan'ın İstanbul'daki askeri temsilcisi General Kerimov arasında İstanbul'da bir otelde 29 Kasım 1919 yapılan görüşmede verilmiştir. Robeck, Londra'ya gönderdiği mesajda Cevat Paşa'nın Ankara'daki milli mücadeleye yakın bir isim olduğunun altını çizmiş ve yakın zaman önce İtilaf Devletleri Yüksek Komiserlerinin talebi üzerine görevinden alındığına dikkat çekmiştir³³.

Bu şekilde Azerbaycan hükümetinin milliyetçilerle olan ilişkisine vurgu yapılmıştır. İki taraf arasında mutabakata varıldığı dile getirilen bu anlaşmanın bir savunma anlaşması niteliğinde olduğu belirtilmiştir. Buna göre eğer anlaşmanın tarafı olan devletlerden herhangi birisinin toprak bütünlüğü komşusu olan devletler tarafından tehdit

³¹ İsmigül Çetin, "Millî Mücadele Döneminde İngiliz Yüksek Komiserliği'nin Ermenilerin Yeniden İskânı, Ermeni Kadınları ve Çocukları Meselesindeki Rolü", **Yeni Türkiye Dergisi**, Ermeni Meselesi Özel Sayısı II, sayı: 61, 2014, s. 1034.

³² Jamil Hasanli, **Foreign Policy of the Republic of Azerbaijan: The Difficult Road to Western Integration 1918-1920**, Routledge, London, 2015, s. 360.

³³ IOR: P 1224/1920, "Trans-Caucasia: particulars of alleged Military Convention between Turkey and Azerbaijan", telegram from Admiral de Robeck (Istanbul) to Foreign Office (London), 10 February 1920.

edilirse ya da herhangi başka bir devlet tarafından anlaşmanın tarafı devletlerin bağımsızlığına yönelik bir girişim olursa bu anlaşma yürürlüğe girecek ve taraflar birbirlerine yardımda bulunacaktır. Anlaşma, sona ermesine altı ay kalana kadar gizli tutulacaktır. Bu anlaşma ile Osmanlı yönetimi Azerbaycan'a askeri eğitimler göndermeyi taahhüt etmektedir. Ayrıca bu anlaşma metninde iki ülke arasındaki İslami bağın da vurgulandığına Robeck tarafından dikkat çekilmiştir³⁴. Aslında Osmanlı ve Azerbaycan hükümetleri arasında böyle bir gizli anlaşma yapıldığı iddiasının ortaya atılmasında Ermenilerin etkili olduğu söylenebilir. Azerbaycan elçisi Vezirov'un Osmanlı Hariciye Nazırı ile Ekim (1919) ayının sonunda yapmış olduğu bir görüşme sonrası bir Ermeni gazetesince iki hükümet arasında Turancılık fikri çerçevesinde ittifak müzakerelerinin yapıldığı söylenmiştir³⁵. Bu iddia Vezirov tarafından yalanlansa da gündemde kalmaya devam etmiştir.

Yüksek Komiser Robeck yapmış olduğu değerlendirmede eline geçen bu anlaşma metninin sahte olduğunu gösteren herhangi bir emarenin olmadığını belirterek bu belgenin varlığının reddedilemeyeceğini söylemiştir. İngilizler açısından Azerbaycan hükümetinin Anadolu'daki milli harekete yakın gördükleri bir devlet adamıyla bu şekilde ilişki içinde olması istenmeyen bir durumdur. Ancak her ne kadar Robeck, iki ülke arasındaki bu mutabakat belgesinin sahte olmadığını vurgulasa da iki taraf arasında henüz resmi bir anlaşmanın imzalandığı kanısında da değildir. Robeck'e göre gizli bir kaynaktan kendisine ulaşan bu anlaşma bir taslak metindir. Ayrıca Robeck bu anlaşmanın görüşmelerini gerçekleştiren Cevat Paşa'nın İstanbul yönetimini değil Anadolu'daki milli kuvvetleri temsil ettiğinin ihtimal dâhilinde olduğunun altını çizmiştir³⁶. Bu durumda da Harbiye Nezareti hariç olmak üzere İstanbul'daki Osmanlı yönetiminin böyle bir anlaşma girişiminden haberi yoktur.

³⁴ IOR: P 1224/1920, a.g.b., 10 February 1920.

³⁵ Mehman Ağayev, **Milli Mücadele Yıllarında Türkiye ve Azerbaycan İlişkileri**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006, s. 114.

³⁶ IOR: P 1224/1920, a.g.b., 10 February 1920.

Nitekim İngiliz Yüksek Komiserliği siyasi memurlarından Andrew Ryan'ın Osmanlı Hariciye Nazırı ile yapmış olduğu görüşmede Osmanlı yönetimi ile Azerbaycan hükümeti arasında herhangi bir anlaşmanın var olduğu iddiası, Hariciye Nazırı tarafından kesin bir şekilde reddedilmiştir. Hatta Anadolu'daki milli hareketin de böyle bir anlaşma yapacağına Hariciye Nazırı pek ihtimal vermemiştir. Ancak Robeck, Londra'ya gönderdiği mesajında gizli kaynağından kendisine ulaşan bir başka bilgiye dayanarak iddiasını sürdürmüştür. Buna göre Rauf Bey, yabancı bir muhbire Anadolu'daki milli hareketin 12 Ocak'ta Ankara'da Azerbaycan'la anlaşma imzaladığını söylemiştir³⁷. Azerbaycan ile gizli bir anlaşma yapıldığı iddiası bir süre daha gündemde kalmıştır. Özellikle İngiliz *Times* gazetesi ve Bolşevik yayın organı olan *Pravda* gazeteleri tarafından bu konu gündeme getirilmeye devam etmiştir³⁸.

Sonuç olarak Azerbaycan'ın Osmanlı yönetimi veya Anadolu'daki milli hareketle gizli anlaşma yaptığına dair iddiaları İngilizler yakından takip etmiştir. Ancak bu konuda kesin bir bilgiye ulaşamamışlardır. Azerbaycan yönetimi de resmi bir tekzip yayınlarak Azerbaycan'ın iddia edildiği gibi Türklerle gizli bir anlaşma yapmadığını ilan etmiştir. Ayrıca Türk yetkililerle bir anlaşma yapmak için görüşmeler yürütüldüğüne dair iddialar da kesin bir şekilde reddedilmiştir³⁹. Zaten bu iddiaların gündeme gelmesinden kısa bir süre sonra Azerbaycan, Kızıl Ordu'nun işgaline uğrayarak Bolşeviklerin kontrolü altına geçecektir.

Sonuç

İngiliz hükümeti, Çarlık Rusya'sının Kafkasya'daki kontrolü kaybetmesinin ardından bu bölgedeki gelişmeleri yakından izlemiştir. İngilizler, I. Dünya Savaşı'nda kendilerine karşı savaşan Osmanlı Devleti'nin Turancılık fikri çerçevesinde önemli petrol rezervlerine sahip

³⁷ IOR: P 1224/1920, a.g.b., 10 February 1920.

³⁸ Ağayev, a.g.t. (adı geçen tez), s. 115.

³⁹ Cabinet Papers (CAB) 24/154: "Original Reference British Empire Reports 1-40, 1919 8 Oct-1921 7 Apr".

Azerbaycan'da etkili olmasından endişe duymuşlardır. Nitekim İngiliz dışişleri bakanlığı tarafından Türkçülük faaliyetleri üzerine hazırlanan rapor bu endişenin bir göstergesi olmuştur. Ocak 1920'de Azerbaycan'ın bağımsızlığı Avrupalı devletler tarafından tanınmıştır. İngilizler, kendi ayakları üzerinde durmaya çalışan bu devletin Türk milliyetçiliği çerçevesinde ne İstanbul yönetimi ne de Anadolu'daki mili hareketle yakın bir ilişki içinde olmasını istememişlerdir. Bu amacı gerçekleştirmek için de Azerbaycan'da Türk milliyetçiliği fikrini ortadan kaldırmaya yönelik bir politika takip etmişlerdir. İngilizlerin Azerbaycan'da bulunan paşalarla ilgili duymuş oldukları rahatsızlık bu çerçevede ele alınabilir. İngilizler bu paşaların ülkedeki varlığının Turancı fikirleri canlı tuttuğunu düşünmüş ve söz konusu kişilerin ülke dışına çıkarılmasını istemişlerdir.

Yine İngilizler tarafından Anadolu'daki milli harekete yakın bir isim olarak görülen Cevat Paşa ile Azerbaycan hükümeti arasında gizli bir anlaşma yapmak için görüşmeler gerçekleştirdiğine dair iddiaların İngilizlerce çok büyük tepkiyle karşılanması, İngilizlerin Azerbaycan'ın Anadolu ile bağlantı kurmasından ne kadar ürktüğünü ortaya koymuştur. I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti, Almanların yanında savaşa girmiştir. Azerbaycan'ın bağımsızlığının tanındığı tarih olan Ocak 1920'de ise Mustafa Kemal liderliğindeki milli hareket İngilizlerin desteklediği Yunan ordusuna karşı bağımsızlık mücadelesi vermektedir. Bu nedenle İngilizler, Anadolu'daki milli hareketle Azerbaycan'ın ilişki içinde olmasını önlemeye çalışmışlardır. Bu amaçla Azerbaycan hükümeti üzerinde baskı kurmuşlar ve anlaşma iddialarının Azerbaycan hükümeti tarafından resmi bir şekilde yalanlanmasını sağlamışlardır.

İngilizlerin Azerbaycan'daki Türk milliyetçiliği fikrinin önüne geçebilmek için yapmış olduğu girişimler sadece Azerbaycan hükümetinin Türklerle işbirliği yaptığına dair iddialara tepki göstererek bunları engellemeye çalışmaktan ibaret olmamıştır. Azerbaycan'da Türklerin etkinliğini kırabilmek için Azerbaycan ordusuna yönelik yeni planlar üzerinde durulmuştur. Buna göre İngiliz hükümetinin Azerbaycan

ordusunu askeri eğitimciler dâhil olmak üzere birçok yönden desteklemesi fikri gündeme getirilmiştir. Bu sayede Azerbaycan'da İngiliz etkisinin artması planlanmıştır. Sonuç itibariyle Azerbaycan'ın bağımsızlığının 1920 yılının ilk ayında tanınmasından kısa bir süre sonra bu ülkede yaşanan gelişmeler göstermiştir ki İngilizlerin endişelendiği gibi Azerbaycan, Türk milliyetçiliği etkisi altına girmemiştir. Ancak bu sefer de İngilizler tarafından başka bir tehlike olarak görülen Bolşevikler, Azerbaycan'da yönetimi ele geçirmiş ve komünist rejim ülkeye hâkim olmuştur.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

British Library: Asian and African Studies

India Office Records (IOR)/L/PS/11 - Departmental Papers: Political and Secret Annual Files:

P 820/1920, “Trans-Caucasia: intrigues of Azerbaijan with Turkish Nationalists”:

- Telegram from Mr. Wardrop (Tbilisi) to Foreign Office (London), 22 January 1920.
- Telegram from the British High Commission (Istanbul) to Foreign Office (London), 25 January 1920.
- Telegram from Foreign Office to Mr. Wardrop (Tbilisi), 28 January 1920.
- Telegram from Foreign Office to Mr. Wardrop (Tbilisi), 29 January 1920.

P 865/1920, “Caucasia: prospects of formation of a South Eastern Confederacy”:

- Telegram from Foreign Office to Mr. Wardrop (Tbilisi), 8 January 1920.

P 1023/1920, “Situation in Daghestan”:

- Telegram from Mr. Wardrop (Tbilisi) to Foreign Office (London), 27 December 1920.

P 1040/1920, “Caucasia: evacuation of Batoum and assistance to Daghistan”:

- Telegram from Mr. Wardrop (Tbilisi) to Foreign Office (London), 5 February 1920.

P 1224/1920, “Trans-Caucasia: particulars of alleged Military Convention between Turkey and Azerbaijan”:

- Telegram from Admiral de Robeck (Istanbul) to Foreign Office (London), 10 February 1920.

İngiliz Milli Arşivi (The National Archives)

Cabinet (CAB):

CAB 24 interwar memoranda, Reports 1919-1922:

- CAB 24/154 Original Reference British Empire Reports 1-40, 1919 8 Oct-1921 7 Apr.

The Foreign Office:

FO 608/84/10: “Azerbaijan: Desiderata, including: Independence of Azerbaijan Republic. Aims and Future of the Azerbaijan Republic”:

- “Minute of Conversation with Mr. Topchubashov”, telegram from the British Delegation (Paris) to Foreign Office, 1 July 1919.

Kitap ve Makaleler

“95 Yıllık Cumhuriyet Azerbaycan”, **Diploatlas**, Sayı: 19, Mayıs 2013, ss. 6-9. <http://www.diplomat.com.tr/atlas/sayilar/sayi19/sayfalar/1.htm> (Erişim Tarihi 28.05.2018).

Ağayev, Mehman, **Milli Mücadele Yıllarında Türkiye ve Azerbaycan İlişkileri**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006.

Akbulut, Dursun Ali, “Paris Barış Konferansı Yolunda Azerbaycan Cumhuriyeti”. **VAKANÜVİS-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi**, Cilt: 2, Kafkasya Özel Sayısı, 2017, ss. 27-42.

Bayraktar, Hilmi, **Türkiye-Azerbaycan İlişkileri (1918-1920)**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1994.

- Bolat, Gökhan, “İngiltere Dışişleri Bakanlığı Tarafından İngiliz Hükümetine Sunulan Gizli Bir Rapora Göre I. Dünya Savaşı Sonrasında Transkafkasya ve Kafkas Cumhuriyetlerinin Genel Durumu”, **History Studies**, Ortadoğu Özel Sayısı, 2010, ss. 47-65.
- Çağlayan, Kaya Tuncer “Arnold Toynbee'nin Pan-Turanizm Raporu”, **SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Dergisi**, Prof. Dr. Bayram KODAMAN Özel Armağan Sayısı, 2010, ss. 185-211.
- Çağlayan, Kaya Tuncer “Birinci Dünya Savaşı Sonunda Enver Paşa'nın Kafkasya'da Planlarına Dair İngiltere'nin Kaygıları”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, Cilt: XIV, Sayı: 41, Temmuz 1998, ss. 513-520.
- Çetin, İsmigül, “Millî Mücadele Döneminde İngiliz Yüksek Komiserliği'nin Ermenilerin Yeniden İskânı, Ermeni Kadınları ve Çocukları Meselesindeki Rolü”, **Yeni Türkiye Dergisi**, Ermeni Meselesi Özel Sayısı II, sayı: 61, 2014, ss. 1033-1043.
- Gafarov, Vasif, “The Azerbaijani Delegation to the Paris Peace Conference”, **Visions of Azerbaijan**, July-August, 2012, ss. 40-45. <http://www.visions.az/en/news/404/6a7cabf7/> (Erişim Tarihi 22.05.2018).
- Genceli, Mehdi “Alimerdan Bey Topçubaşov”, **İRS Miras**, No: 7, 2013, ss. 14-15. <http://irs-az.com/new/pdf/201312/1386944626464392558.pdf> (Erişim Tarihi 29.04.2018).
- Damirli, Mehman A., “Azerbaycan Halk Cumhuriyeti (1918-1920)”, **Türkler**, (ed. Hasan Celal Güzel vd.), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, ss. 228-243.
- Denikin, Anton, **The Career of a Tsarist Officer: Memoirs, 1872-1916**, (Çev. Margaret Patoski), University of Minnesota Press, Minneapolis, 1975.
- Hasanlı, Jamil, **Foreign Policy of the Republic of Azerbaijan: The Difficult Road to Western Integration 1918-1920**, Routledge, London, 2015.
- Mamouliya, Georges - Abutalibov, Ramiz, “The History of the Recognition of Azerbaijan's de facto State Independence at the Paris Peace Conference”, **İRS History**, 4 (27), 2016, s. 28-33.

<http://irs-az.com/new/files/2017/194/2498.pdf> (Erişim Tarihi 06.06.2018).

Mikail, Elnur Hasan, “Atatürk Dönemi Türkiye-Azerbaycan İlişkileri (1918-1923)”, **II. Uluslararası Kafkasya Tarih Sempozyumu**, 2008, ss. 247-258.

Okur, Mehmet “Bolşevik İhtilali Sonrası İngiltere’nin Rusya ve Kafkasya Politikası”, **VAKANÜVİS-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi**, Cilt:2, Kafkasya Özel Sayısı, ss. 393-416.

Sadıgov, Ramin, “Azerbaycan Cumhuriyeti’nin İlk İstanbul Sefiri Yusuf Vezir Çemenzeminli’nin Fransa’daki Muhaceret Yılları”, **Tarih Araştırmaları Dergisi**, Cilt: 33 Sayı: 56, 2014, ss. 387-402.

Qasimly, Musa, “Britain’s Azerbaijan Policy (November 1917-September 1918)”, **Visions of Azerbaijan**, spring, volume: 1.1, 2006, ss. 38-43. <http://www.visions.az/en/news/151/cf8230fa/> (Erişim Tarihi 27.05.2018).

Qasimly, Musa, “Azerbaijan Democratic Republic”, **Visions of Azerbaijan**, Vol. 1.2, 2006, ss. 44-47. <http://www.visions.az/en/news/100/af1b15fd/#> (Erişim Tarihi 22.05.2018).